

बौद्धिक संपदा अधिकार (IPR): एक चिकित्सक अभ्यास

अझरुद्दीन नूरमहंमद शेख

संशोधक विद्यार्थी

ग्रंथालय शास्त्र

मो. नं. ९५१८५५८५९८

ई-मेल : azharpune1988@gmail.com

प्रस्तावना :

मानवी संस्कृतीचा इतिहास हा नवनिर्मितीचा इतिहास आहे. आदिमानवापासून ते आजच्या कृत्रिम बुद्धिमत्तेच्या (AI) युगापर्यंत, मानवाने आपल्या बुद्धीच्या जोरावर नवनवीन साधने, साहित्य आणि तंत्रज्ञान विकसित केले आहे. पूर्वीच्या काळी मालमत्ता म्हणजे केवळ जमीन, सोने किंवा पैसा असे मानले जात असे. परंतु, विसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात ही संकल्पना बदलली. मानवी मेंदूने विचार करून निर्माण केलेली 'कल्पना' किंवा 'कृती' ही सुद्धा एक अमूल्य मालमत्ता आहे, हे जागतिक स्तरावर मान्य झाले.

बौद्धिक संपदा अधिकार हे अशा अमूर्त मालमत्तेचे रक्षण करतात. हे अधिकार निर्माणकर्त्याला ठराविक काळासाठी आपली कृती वापरण्याचा, विकण्याचा किंवा सुधारण्याचा एकाधिकार देतात. जागतिक व्यापार संघटनेच्या (WTO) 'ट्रिप्स' (TRIPS) करारावर स्वाक्षरी केल्यानंतर भारताने आपल्या देशांतर्गत कायद्यांमध्ये महत्त्वाचे बदल केले. आजच्या माहिती-तंत्रज्ञानाच्या युगात, एखाद्या देशाची प्रगती ही त्या देशातील पेटंट्स आणि संशोधनावरून मोजली जाते, म्हणूनच IPR हा केवळ कायदेशीर विषय न राहता तो आर्थिक आणि सामाजिक विकासाचा कणा बनला आहे.

बौद्धिक संपदा अधिकाराचे सविस्तर विश्लेषण:

१. बौद्धिक संपदा अधिकाराची सखोल संकल्पना

बौद्धिक संपदा अधिकार (Intellectual Property Rights) ही संकल्पना मानवी बुद्धीने निर्माण केलेल्या अमूर्त स्वरूपाच्या संपत्तीशी संबंधित आहे. ज्याप्रमाणे एखादी व्यक्ती आपल्या कष्टाने शेती किंवा घर यासारखी भौतिक संपत्ती निर्माण करते आणि त्यावर तिचा कायदेशीर अधिकार असतो, त्याचप्रमाणे मानवी मेंदूने विचार करून, संशोधन करून किंवा कल्पनाशक्तीचा वापर करून निर्माण केलेल्या अद्वितीय कृतीवर असलेला अधिकार म्हणजे बौद्धिक संपदा अधिकार होय. ही संपत्ती अमूर्त

असते, म्हणजेच तिला भौतिक अस्तित्व नसते, परंतु तिचे आर्थिक आणि सामाजिक मूल्य प्रचंड असते. या संकल्पनेचा मूळ गाभा असा आहे की, जर एखाद्या व्यक्तीने स्वतःच्या बुद्धिमत्तेचा वापर करून समाजासाठी काहीतरी नवीन आणि उपयुक्त निर्माण केले असेल, तर त्या निर्मितीचा गैरवापर रोखण्याचा आणि त्यापासून आर्थिक लाभ मिळवण्याचा प्रथम अधिकार त्या निर्मात्यालाच असावा. या अधिकारांमुळे समाजात नवनवीन कल्पना मांडणाऱ्या व्यक्तींना एक प्रकारचे कायदेशीर संरक्षण आणि प्रोत्साहन मिळते, ज्यामुळे नवनिर्मितीची प्रक्रिया निरंतर सुरू राहते.

२. औद्योगिक संपदा (Industrial Property)

औद्योगिक संपदा हा बौद्धिक संपदेचा एक अत्यंत महत्त्वाचा भाग आहे, जो प्रामुख्याने व्यापार, वाणिज्य आणि औद्योगिक क्षेत्रातील नवनिर्मितीचे रक्षण करतो. यामध्ये उद्योगांमध्ये वापरले जाणारे तंत्रज्ञान, उत्पादनांची रचना, ब्रँडची ओळख आणि विशिष्ट प्रादेशिक वैशिष्ट्ये यांचा समावेश होतो. औद्योगिक संपदेचे मुख्य उद्दिष्ट बाजारपेठेमध्ये निकोप स्पर्धा राखणे आणि ग्राहकांना दर्जेदार तसेच अस्सल उत्पादने उपलब्ध करून देणे हे आहे. जेव्हा एखादी कंपनी किंवा उद्योजक नवीन तंत्रज्ञान विकसित करतो, तेव्हा औद्योगिक संपदा अधिकार त्याला त्या तंत्रज्ञानावर ठराविक काळासाठी मक्तेदारी मिळवून देतात. यामुळे मोठ्या कंपन्यांना त्यांच्या संशोधनावर (R&D) केलेल्या गुंतवणुकीचा मोबदला मिळवणे शक्य होते. औद्योगिक संपदेचे वर्गीकरण प्रामुख्याने पेटंट, ट्रेडमार्क आणि भौगोलिक मानांकन यांसारख्या विभागांत केले जाते, जे जागतिक अर्थव्यवस्थेच्या विकासात मोलाची भूमिका बजावतात.

• पेटंट (Patent):

पेटंट हे एखाद्या नवीन शोधासाठी दिले जाणारे विशेष कायदेशीर संरक्षण आहे. जेव्हा एखादा संशोधक एखादे नवीन उत्पादन (Product) किंवा ते उत्पादन तयार करण्याची एखादी नवीन प्रक्रिया (Process) विकसित करतो, तेव्हा सरकार त्याला २० वर्षांच्या कालावधीसाठी पेटंट बहाल करते. हे संरक्षण मिळवण्यासाठी तो शोध जगामध्ये पूर्णपणे नवीन असावा लागतो, म्हणजेच त्याआधी त्याची कुठेही नोंद किंवा चर्चा झालेली नसावी. तसेच त्या शोधात एक 'अविष्कारी पाऊल' (Inventive Step) असावे लागते, याचा अर्थ असा की तो शोध सहजासहजी कोणालाही लावता येण्याजोगा नसावा. पेटंट मिळाल्यामुळे संशोधकाला आपल्या शोधाचा व्यावसायिक वापर करण्याचा, तो विकण्याचा किंवा त्याचा परवाना (Licensing) देऊन रॉयल्टी मिळवण्याचा एकाधिकार प्राप्त होतो. २० वर्षांनंतर हा शोध सार्वजनिक क्षेत्रासाठी खुला होतो, जेणेकरून इतर लोक त्या ज्ञानाचा वापर करून पुढील प्रगती करू शकतील.

• ट्रेडमार्क (Trademark):

ट्रेडमार्क म्हणजे बाजारपेठेतील उत्पादनाची किंवा सेवेची एक विशिष्ट ओळख होय. यामध्ये व्यावसायिक संस्था किंवा उद्योजक आपल्या उत्पादनांना इतरांपेक्षा वेगळे दाखवण्यासाठी विशिष्ट शब्द, नाव, चिन्ह, लोगो किंवा रंगसंगतीचा वापर करतात. ट्रेडमार्कचा मुख्य उद्देश ग्राहकांच्या मनात त्या ब्रँडबद्दल विश्वास निर्माण करणे आणि बनावट उत्पादनांमुळे होणारी ग्राहकांची फसवणूक थांबवणे हा असतो. एकदा का एखाद्या चिन्हाची ट्रेडमार्क म्हणून नोंदणी झाली की, त्या क्षेत्रातील इतर कोणतीही संस्था ते चिन्ह किंवा त्याशी मिळतेजुळते चिन्ह वापरू शकत नाही. हे अधिकार अनिश्चित काळासाठी असू शकतात, परंतु दर १० वर्षांनी त्याचे नूतनीकरण करणे आवश्यक असते. आजच्या जागतिकीकरणाच्या युगात ट्रेडमार्कमुळे 'ब्रँड व्हॅल्यू' निर्माण होते, जी कंपनीच्या एकूण मालमत्तेचा एक मोठा हिस्सा असते.

• भौगोलिक मानांकन (Geographical Indications - GI):

भौगोलिक मानांकन हे अधिकार वैयक्तिक नसून ते एका विशिष्ट भौगोलिक क्षेत्रातील समुदायाला दिले जातात. जेव्हा एखाद्या वस्तूची गुणवत्ता, कीर्ती किंवा वैशिष्ट्ये ही प्रामुख्याने ती वस्तू ज्या भौगोलिक प्रदेशात निर्माण होते, त्या प्रदेशातील हवामान, माती किंवा तेथील पारंपारिक कारागिरीवर अवलंबून असते, तेव्हा त्या उत्पादनाला 'जीआय टॅग' दिला जातो. उदाहरणार्थ, महाबळेश्वरची स्ट्रॉबेरी, सोलापूरची चादर किंवा कोल्हापुरी चप्पल. या मानांकनामुळे त्या विशिष्ट प्रदेशातील उत्पादकांना जागतिक बाजारपेठेत एक स्वतंत्र ओळख मिळते आणि इतर प्रदेशातील लोक त्या नावाने बनावट वस्तू विकू शकत नाहीत. यामुळे स्थानिक रोजगार वाढण्यास आणि पारंपारिक कलांचे जतन करण्यास मोठी मदत होते.

३. कॉपीराईट (Copyright - हक्कस्वाम्य)

कॉपीराईट हा अधिकार प्रामुख्याने साहित्य, कला, संगीत आणि चित्रपट क्षेत्रातील सर्जनशील कामांचे संरक्षण करण्यासाठी दिला जातो. यामध्ये लेखकाने लिहिलेली पुस्तके, कवीच्या कविता, संगीतकाराची चाल, चित्रकाराचे चित्र किंवा सॉफ्टवेअर इंजिनियरने तयार केलेले कोडिंग या सर्वांचा समावेश होतो. कॉपीराईटची सर्वात महत्त्वाची अट म्हणजे 'सर्जनशीलता' आणि 'अभिव्यक्ती'. एखादी संकल्पना जोपर्यंत केवळ मनात असते, तोपर्यंत तिला कॉपीराईट मिळत नाही, परंतु जेव्हा ती कागदावर किंवा डिजिटल स्वरूपात मूर्त स्वरूपात येते, तेव्हापासून निर्मात्याला हे अधिकार प्राप्त होतात. साहित्यिक कार्यासाठी हे अधिकार लेखकाच्या मृत्यूनंतरही ६० वर्षांपर्यंत कायम राहतात. याद्वारे लेखकाला आपल्या कलाकृतीची पुनरावृत्ती करणे, तिचे रूपांतर करणे (उदा. पुस्तकावर चित्रपट

काढणे) किंवा ती सार्वजनिकरित्या प्रदर्शित करण्याचे विशेष अधिकार मिळतात. या अधिकारामुळे कलाकारांना त्यांच्या कलेचा सन्मान मिळतो आणि त्यांच्या मेहनतीचे फळ आर्थिक स्वरूपात सुरक्षित राहते.

४. नवनिर्मितीचे आधारस्तंभ: नव्यता आणि सर्जनशीलता

बौद्धिक संपदा अधिकारांचा पाया 'नव्याची निर्मिती' (Innovation) या तत्त्वावर आधारलेला आहे. कोणतीही गोष्ट बौद्धिक संपदा म्हणून सुरक्षित करण्यासाठी ती 'नवीन' (Novel) असणे अनिवार्य आहे. जर एखादी माहिती, तंत्रज्ञान किंवा कथा आधीच लोकांमध्ये प्रचलित असेल किंवा सार्वजनिकरित्या उपलब्ध असेल, तर तिला IPR चा दर्जा दिला जात नाही. नव्यतेसोबतच 'सर्जनशीलता' (Creativity) हा निकषही तितकाच महत्त्वाचा आहे.

केवळ उपलब्ध माहितीचे संकलन करणे म्हणजे बौद्धिक संपदा नव्हे, तर त्या माहितीवर स्वतःच्या बुद्धिमत्तेने संस्कार करून त्यातून काहीतरी नवीन आणि कल्पक निर्माण करणे गरजेचे असते. हे दोन निकष हे सुनिश्चित करतात की, केवळ खऱ्या आणि मोलाच्या संशोधनाचेच रक्षण व्हावे, जेणेकरून समाजाच्या प्रगतीला खऱ्या अर्थाने चालना मिळेल.

५. बौद्धिक संपदा अधिकाराचे महत्त्व आणि गरज

आजच्या माहिती-तंत्रज्ञानाच्या युगात बौद्धिक संपदा अधिकार हे राष्ट्राच्या प्रगतीचे मोजमाप ठरत आहेत. संशोधकांना आणि कलाकारांना आर्थिक स्थैर्य मिळवून देणे हा यामागचा एक मोठा उद्देश आहे, कारण कोणतेही मोठे संशोधन करण्यासाठी वेळ, पैसा आणि प्रचंड परिश्रमाची गरज असते. जर हे अधिकार नसते, तर कोणीही दुसऱ्याच्या कष्टाची सहज चोरी केली असती, ज्यामुळे नवीन शोध लावण्याची प्रेरणाच नष्ट झाली असती. तसेच, IPR मुळे तंत्रज्ञानाच्या देवाणघेवाणीला प्रोत्साहन मिळते. पेटंटद्वारे संशोधक आपले ज्ञान जगासमोर मांडतात, ज्यामुळे विज्ञान आणि तंत्रज्ञानाची प्रगती अधिक वेगाने होते. याव्यतिरिक्त, जागतिक बाजारपेठेत स्वतःची ओळख निर्माण करण्यासाठी आणि आपल्या देशाचे पारंपारिक ज्ञान (उदा. आयुर्वेद, योग) जागतिक स्तरावर सुरक्षित ठेवण्यासाठी सुद्धा या अधिकारांची नितांत गरज आहे.

थोडक्यात सांगायचे तर, बौद्धिक संपदा अधिकार हे मानवी प्रज्ञेचा आदर करणारे आणि भविष्य उज्ज्वल करणारे एक सशक्त माध्यम आहे.

बौद्धिक संपदा अधिकाराचे महत्त्व आणि गरज:

आजच्या माहिती-तंत्रज्ञानाच्या युगात बौद्धिक संपदा अधिकार हे राष्ट्राच्या प्रगतीचे मोजमाप ठरत आहेत. संशोधकांना आणि कलाकारांना आर्थिक स्थैर्य मिळवून देणे हा यामागचा एक मोठा उद्देश

आहे, कारण कोणतेही मोठे संशोधन करण्यासाठी वेळ, पैसा आणि प्रचंड परिश्रमाची गरज असते. जर हे अधिकार नसते, तर कोणीही दुसऱ्याच्या कष्टाची सहज चोरी केली असती, ज्यामुळे नवीन शोध लावण्याची प्रेरणाच नष्ट झाली असती.

तसेच, IPR मुळे तंत्रज्ञानाच्या देवाणघेवाणीला प्रोत्साहन मिळते. पेटंटद्वारे संशोधक आपले ज्ञान जगासमोर मांडतात, ज्यामुळे विज्ञान आणि तंत्रज्ञानाची प्रगती अधिक वेगाने होते. याव्यतिरिक्त, जागतिक बाजारपेठेत स्वतःची ओळख निर्माण करण्यासाठी आणि आपल्या देशाचे पारंपारिक ज्ञान (उदा. आयुर्वेद, योग) जागतिक स्तरावर सुरक्षित ठेवण्यासाठी सुद्धा या अधिकारांची नितांत गरज आहे. थोडक्यात सांगायचे तर, बौद्धिक संपदा अधिकार हे मानवी प्रज्ञेचा आदर करणारे आणि भविष्य उज्ज्वल करणारे एक सशक्त माध्यम आहे.

संदर्भग्रंथ सूची:

1. कुलकर्णी, सतीश, 'बौद्धिक संपदा: एक परिचय', कॉन्टिनेंटल प्रकाशन, पुणे, २०२२, पृष्ठ क्र. ४५-५८.
2. कणेकर, विवेक, 'बौद्धिक संपदा अधिकार: संकल्पना आणि स्वरूप', डायमंड पब्लिकेशन्स, पुणे, २०२१. पृष्ठ क्र. ११०-१२५.
3. Ahuja, V. K., 'Law Relating to Intellectual Property Rights', LexisNexis, India, 2021, Pg. 115-130.
4. Scaria, Arul George, 'Intellectual Property Rights in Development', Oxford University Press, 2023, Page No. 58-74:
5. वाघमारे, डॉ. एस. बी., 'वाणिज्य आणि कायदे', विद्या प्रकाशन, नागपूर, २०२०, पृष्ठ क्र. १५०-१६२.